

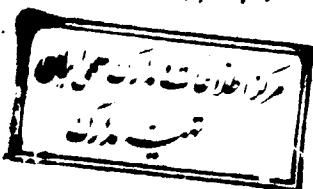
# بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لذا این رساله در تاریخ ۷/۶/۲۴ دفاع بعمل آمده و

عمر ۱۹ ساله عاقله ان تعلق گرفت  
۷/۶/۲۴

۲۴۲۶۲

۱۳۷۸ / ۲ / ۲۰



دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد  
رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع : تضرع ، سوز و ابتهال

در

مثنوی معنوی (دفتر اول و دوم)

و

نگاهی به پیشینه آن

استاد راهنما : دکتر سید علی محمد سجادی

استاد مشاور : دکتر کاظم دزفولیان

دانشجو : حسن رضائی خیرآبادی

1231/2

شهریور ماه ۱۳۷۷

۲۴۲۶۲

« گروهی از پریان نزد من بودند .... و در  
حضورم آماده به خدمت چشمهٔ مس در فرمان  
بود جاری و روان . به پریان گفتم در این مس  
مذاب بدمید : (چنین کردند ) تا به صورت آتش  
در آمد پس میان خود و یا جوج و مأجوج سدی  
قرار دادم »<sup>(۱)</sup>

---

۱- قصة الغربة الغربية شهاب الدين سهروردی ترجمه دکتر حسین خراسانی تحت عنوان :  
« بیگانگی در باختر زمین » انتشارات بعثت چاپ اول ص ۲۷

می گفت که تو در چنگ منی      من ساختمت چونت نزنم  
من چنگ توام بر هر رگ من      تو زخمه زنی من تن تنم  
حاصل تو ز من دل برکنی      دل نیست مرا من خود چکنم

مولانا

**تقدیم به شهید غریب**

**محمد جواد تندگویان**

صفحه

عنوان

پیش گفتار

## بخش اول

۲	تضرع، سوز و ابتهال در لغت، قرآن و تفسیر.....
۲	تضرع در لغت .....
۲	معنی تضرع.....
۳	معنی تضرع .....
۳	معانی متفاوت تضرع و ارتباط آن با تضرع .....
۴	سوز در لغت .....
۴	ابتهال در لغت .....
۵	معنی بهل.....
۵	معنی ابتهال .....
۵	حاصل کلام .....
۶	تضرع و ابتهال واژه‌هایی مذهبی هستند .....
۶	تقابل تضرع و ابتهال .....
۷	تضرع، ابتهال و سوز در قرآن.....
۷	الف: تضرع در قرآن .....
۷	ب: ابتهال در قرآن .....

۸	بنج
۸	يوم المباهله .....
۸	ج : سوز در قرآن .....
۹	« بورک من فی النار... » .....
۹	معناى بلاغى تضرع .....
۱۰	تضرع و ابتهاال در تفاسير .....
۱۰	تضرع در تفسير و ارتباط آن با توبه .....
۱۳	ماحصل تضرع در تفسير .....
۱۳	ابتهاال در تفاسير .....
۱۵	چکیده تفاسير درباره ابتهاال .....
۱۵	مقایسه ابتهاال و تضرع .....
۱۵	ارتباط تضرع و ابتهاال .....
۱۶	تقارن و تقابل تضرع و ابتهاال در سورة هود .....
۱۶	تفاوت مخاطبه خداوند و مردم با پیامبران و مردم .....
۱۷	جمع بندى اولین بخش .....
۱۸ - ۱۹	فهرست ارجاعات بخش اول .....

## بخش دوم

### سوز در لغت و برخی متون عرفانى

۲۱	الف : سوز در لغت .....
۲۲	سوز و دل .....
۲۳	سوز چه عملى انجام مى دهد .....

شش

- ۲۴..... سوز و شعر و معانی متفاوت سوز در شعر
- ۲۴..... سوز فراق.....
- ۲۶..... سوز در برخی آثار عرفانی الف : منطق الطیر.....
- ۲۶..... سوز و درد.....
- ۲۶..... سوز امتیاز بشر بر فرشته.....
- ۲۷..... سوز در همه مراحل سلوک شعله وراست.....
- ۲۷..... خداوند به ندای دل سوخته لبیک می گوید حتی دل کافر.....
- ۲۷..... تضرع انسان در مقابل انسان مردود است اما رد فریاد خواه نیز مکروه.....
- ۲۸..... ارزنده ترین هدیه به پیشگاه سیمرغ چیست ؟.....
- ۲۸..... تعبیر داغ از سوز.....
- ۲۸..... دل بی سوز مشرک است.....
- ۲۹..... سوز و آتش پرستی.....
- ۲۹..... ب : برخی آثار نظامی.....
- ۳۰..... سعی مولانا.....
- ۳۱..... بکوش سوز دلی بدست آوری.....
- ۳۱..... میوه ممنوع و سوز.....
- ۳۲..... ج : مصباح الهدایه.....
- ۳۲..... نماز و سوز.....
- ۳۳..... محبت و سوز.....
- ۳۳..... سوز و خوف و رجا.....
- ۳۳..... د : کشف المحجوب.....

هفت

۳۳ ..... سوز شرط سلوک

۳۴ - ۳۵ ..... فهرست ارجاعات بخش دوم

### بخش سوم

#### تضرع سوز و ابتهاال در اساطیر

۳۷	..... مقدمه
۳۸	..... اسطوره چیست
۳۸	..... اساطیر از دیدگاه علمی و عقلایی
	..... اساطیر از دیدگاه صاحب نظرانی که نیروهای فوق طبیعی را در تشکیل اساطیر مؤثر می دانند
۴۰	.....
۴۱	..... اساطیر و عرفان
۴۲	..... نور عنصر مشترک در مکاشفات و اساطیر
۴۳	..... تجلی نور در اساطیر
۴۴	..... شباهتی دیگر بین عرفان و اساطیر
۴۷	..... زبان اسطوره
۴۸	..... رمز چیست
۴۹	..... علل رمزگرایی
۵۰	..... رسالت رمز
۵۰	..... آیا رمز قابل درک است
۵۱	..... قدر مشترک بین نشانه‌ها و آنچه نشانه‌ها مظهر آن هستند
۵۱	..... شباهت



- نمونه‌هایی از تأویل اساطیر براساس شباهت..... ۵۳
- جلوه‌های سوز، تضرع و ابتهال در اساطیر..... ۵۵
- سوز حقیقت است یا مجاز..... ۵۶
- اشاره به سوز در اساطیر یونان و روم..... ۵۶
- آریایی‌ها از نور خورشید به نوری لمس ناکردنی رسیدند..... ۵۸
- آتش سمبل سوز درون..... ۵۹
- آتش ابزار تبدیل..... ۵۹
- آپولون الهه خورشید..... ۶۰
- پرومته و سوز..... ۶۱
- ارزنده‌ترین گوهر روی زمین سوز است و بدیها در مقابل سوز خلق می‌شود..... ۶۲
- پرومته در زنجیر..... ۶۳
- چکیده‌ای از داستان «پرومته در زنجیر»..... ۶۳
- سوز در اساطیر ایران..... ۶۸
- جلوه‌ای از تضرع در اصول دین زرتشت..... ۶۹
- پیدایش آتشکده..... ۷۰
- آتش در دین زرتشتی رمز پاکی، نور و گرمی است..... ۷۰
- تسلیم اهریمن در برابر آتش..... ۷۰
- اهریمن آتش را با دود آلوده کرد..... ۷۱
- انواع آتش در انسان و دیگر موجودات..... ۷۱
- تزکیه با سوز در قصص قرآن، متون زرتشت و اسرار التوزیس..... ۷۴

نه	
۷۵	تقوا و سوز.....
۷۶	آتش و طهارت .....
۷۶	تمثیلی رمزی محتمل بر تضرع .....
۷۸	جلوه‌ای واقعی از تضرع در اساطیر.....
۷۸	جلوه‌هایی از ابتهال در اساطیر .....
۷۸	قصه کشتن قابیل هابیل را .....
۷۹	مباهله زرتشت.....
۷۹	جمع بندی پایانی بخش اساطیری سوز و تضرع و ابتهال .....
۸۱ - ۸۶	فهرست ارجاعات بخش سوم.....

### بخش چهارم

#### تضرع سوز و ابتهال در مثنوی معنوی (دفتر اول و دوم)

۸۸	مقدمه بخش چهارم.....
۹۹	آغاز متن بخش چهارم .....
۹۹	الف: (تضرع، سوز و ابتهال در دفتر اول مثنوی).....
۱۰۰	نخستین تضرع در متن مثنوی معنوی .....
۱۰۱	نگاهی به ساختار نخستین تضرع و ابتهال.....
۱۰۲	چرا تضرع به نتیجه نمی رسد.....
۱۰۳	دل سخت رد می شود و دل شکسته قبول .....
۱۰۳	دیدگاههای کلامی مولانا درباره تضرع .....
۱۰۸	متضرع ظالم نیست .....

- تضرع موهبتی الهی برای مقابله با کبر و دیگر مظاهر دیونفس در حکایت پادشاه  
 ۱۰۹ ..... جهود
- ۱۱۰ ..... کلمه طیبه
- ۱۱۲ ..... ابتهاج چاره ریا و نفاق و حتی قضا و قدر در « قصه شیر و نخجیران »
- ۱۱۳ ..... حضرت آدم مقهور قضاگشت و با تضرع رست (تضرع چاره قضای بد)
- ۱۱۵ ..... تضرع سلاح جهاد اکبر
- ۱۱۷ ..... تضرع در قصه جان (قصه طوطی و بازرگان)
- ۱۱۸ ..... تضرعی مبهم، تضرعی بی سؤال (تضرع عارف و اصل)
- ۱۱۹ ..... مقایسه تضرع عارف و عامی
- ۱۱۹ ..... تضرع و توبه چون نفس و زندگی است
- ۱۲۰ ..... تضرع دلیل هبوط آدم
- ۱۲۰ ..... طمّاع تضرع را نمی فهمد
- ۱۲۱ ..... سوز
- ۱۲۲ ..... تضرع پناهگاهی در هجوم فراق
- ۱۲۴ ..... تضرع مقتضای نیاز
- ۱۲۵ ..... داستان پیر چنگی
- ۱۲۶ ..... تضرع پیر چنگی
- ۱۲۷ ..... تضرع برای گذشته‌ها حجاب است
- ۱۲۸ ..... تضرع قبله نیست
- ۱۲۹ ..... داستان اعرابی و خلیفه
- ۱۳۰ ..... شرایط قبول تضرع در دادگاه پروردگار

یازده

- ۱۳۱ ..... تضرع در برابر خدا و ظلم به بندگان خدا
- ۱۳۳ ..... تضرع باعث رحمت است حتی بر غیر مستحق
- ۱۳۴ ..... نیت تضرع از اظهار صورت تضرع کفایت نمی کند
- ۱۳۵ ..... تضرع در آخرین حکایت بلند دفتر اول ( وصیت کردن رسول (ص) مر علی (ع) را )
- ۱۳۷ ..... کبر و کفر سد تضرع
- ۱۳۸ ..... شرح این ترسم که نومیدی دهد
- ۱۳۸ ..... آخرین تضرع در پایان دفتر اول (تضرع تنها درمان کبر)

#### ب - دفتر دوم

- ۱۴۰ ..... تضرع سوز و ابتهال در دفتر دوم مثنوی معنوی (مقدمه)
- ۱۴۱ ..... نخستین تضرع بشر تاوان طمع بود
- ۱۴۴ ..... سوز وسیله کسب حکمت و معرفت
- ۱۴۴ ..... آیا گناه مقتضای تضرع است
- ۱۴۶ ..... رحمتم موقوف آن خوش گریه هاست
- ۱۴۶ ..... تمثیل تضرع
- ۱۴۷ ..... حلوا خریدن شیخ احمد خضرویه
- ۱۵۳ ..... تضرع بر خواهشهای نفس بیگار تن است و ابلهانه
- ۱۵۴ ..... دفع تقلید به کمک تضرع (رو به آب چشم بندش را برند)
- ۱۵۵ ..... کو سوز دل
- ۱۵۸ ..... رستن از طمع با ارائه نیاز
- ۱۵۸ ..... واژه های تضرع را باید از خدا طلب کرد

دوازده

- این سخنها خود به معنی یار بی است ..... ۱۵۹
- هنگامه تضرع ..... ۱۶۰
- سوز غم زدا است ..... ۱۶۱
- تضرع چاره ناچاری است لکن نه همیشه جاری است ..... ۱۶۲
- انکار، عمل زشت و دیو نفس موانع تضرع هستند ..... ۱۶۳
- راز تضرع (کشف اسرار ضمیر خویشتن) ..... ۱۶۴
- داستان موسی و شبان و تضرع شبان ..... ۱۶۵
- تضرع فروتنی قلبی و روانی است همراه سوز نه لفاظی ..... ۱۶۵
- سوز و تضرع چوپان شرط عروج وی ..... ۱۶۶
- راز تضرع ..... ۱۶۷
- اولین جمله مثنوی معنوی و تضرع (تضرع رمز یقین) ..... ۱۶۹
- تضرع فرصتی برای شناخت دل ..... ۱۷۰
- لزوم رنجوری جسم چیست ؟ ..... ۱۷۰
- چرا با تضرع باید تن را مهار کرد نه با معرفت ؟ ..... ۱۷۱
- شناخت درست نفس تاب تضرع هم باقی نمی گذارد ..... ۱۷۱
- اولیای الهی نیز به تضرع مظلومین پاسخ می دهند ..... ۱۷۲
- کنده تن و غل بخل را با سرمایه تضرع چاره کن ..... ۱۷۲
- نومیدی از تضرع و سوسه شیطان است ..... ۱۷۳
- « ای خدا این سنگ دل را موک کن » تا خدمت کند ..... ۱۷۳
- اگر دلت کور است حق کسی را خورده ای ..... ۱۷۴
- ارتباط سوز با تقوی ..... ۱۷۵

سیزده

- تضرع در داستان معاویه و ابلیس ..... ۱۷۶
- معاویه از زبان ابلیس ..... ۱۷۷
- پاداش تضرع در فوت نماز افضل از ثواب نماز است ..... ۱۷۸
- تضرع در مقابل قوای سرکش درون ..... ۱۷۹
- تضرع مانع مردن جان ..... ۱۸۰
- ابطهال مردان حق باعث رسوایی و نابودی اقوام نافرمان ..... ۱۸۰
- تضرع اقرار به ربوبیت خداست ..... ۱۸۱
- تسبیح راه رهایی از ماهی تن ..... ۱۸۲
- حاجت کمند هستی و تضرع محمل حاجت ..... ۱۸۳
- در ندامت چابک و برکار باش ..... ۱۸۴
- اصرار بر گناه مانع تضرع است ..... ۱۸۷
- تضرع علاج درد بی دوا ..... ۱۸۸
- شعیب و تضرع ..... ۱۸۸
- سخن آخر (چشم را بگشاد سوی آسمان) ..... ۱۸۹
- فهرست ارجاعات ..... ۱۹۳ - ۱۹۴
- کتابنامه ..... ۱۹۵

بسم الله الرحمن الرحيم

### پیش گفتار

چون کند تقصیر پس چون تن زند

چونکه لبیکش به یارب می رسد ( ۲/۱۱۸۹ )

بررسی مثنوی مولانا جلال الدین محمد بلخی از ابعاد و دیدگاههای مختلف سؤالهای متفاوتی به دنبال دارد که بدون یافتن پاسخ مناسب سؤالها مقاصد مولانا در داستانها و تمثیلهای مثنوی بر خواننده مکتوم می ماند. برخی مضامین در مثنوی گستره پهنای دارند و از آغاز تا انتهای مثنوی جلوه گری می کنند تضرع و سوز از این مفاهیم هستند و ابیات ذیل نمونه هایی از مصادیق آن.

چون برآورد از میان جان خروش  
اندر آمد بحر بخشایش به جوش  
در میان گریه خوابش در ریود  
دید در خواب او که پیری رو نمود  
گفت ای شه مزده حاجات رواست  
....

و

چشم را بگشود سوی آسمان  
که اجابت کن دعای حاجیان  
در میان این مناجات ابر خوش  
زود پیدا شد چو پیل آبکش  
همچو آب از مشک باریدن گرفت  
....  
و یا:

جز خضوع و بندگی و اضطرار  
اندر این حضرت ندارد اعتبار ( ۳/۱۳۲۳ )  
جز به شب جلوه نباشد ماه را  
جر به درد دل مجو دلخواه را ( ۲/۱۸۴۹ )  
فهم و خاطر تیز کردن نیست راه  
جز شکسته می نگیرد فضل شاه ( ۱/۵۳۲ )  
پیش یوسف نازش و خوبی مکن  
جز نیاز و آه یعقوبی مکن ( ۱/۱۹۰۸ )  
و یا:

جز نیاز و جز تضرع راه نیست  
زین قلب هر قلم آگاه نیست ( ۳/۲۷۸۲ )

یکی از سؤالهای اساسی مطرح هنگام مواجهه با این مضامین این است که :

آیا تضرع در مثنوی و برآمدن حاجات به شیوه مطرح در ابیات فوق از نوادر حکایات و